

АРХЕОЛОГІЯ ТА ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Олександр БОНДАРЧУК

Віталій БОНДАРЧУК

Юрій ХОДЗЬЮК

На Острожчині були вікінги?

Нещодавно збірку декоративно-ужиткового мистецтва заповідника поповнив цінний експонат – бронзова підвіска [12] (іл. 1), яка була знайдена жителем села Слобідка В. Марчуком на території села Межиріч. Виріб має серцевидну форму. В верхній частині – три отвори (складається враження, що отвори, принаймі два без сумніву, пробиті пізніше і, можливо, спочатку вона використовувалася як накладна бляшка). Або ж, оскільки на звороті підвіски три круглі виступи біля її країв (по одному зліва і справа від отворів; третій – внизу) – можливо, бляшка була двосторонньою і втрачена зворотня частина кріпилась з їх допомогою. Зовні по краю підвіски – обрамлення, яке нагадує вінок. Практично вся площа в межах обрамлення зайнята незрозумілим зображенням. Отвори в верхній частині підвіски спонукали глядача розглядати її саме в такому ракурсі. Тому у автора знахідки предмет не викликав ніякого комерційного інтересу і врешті він потрапив до музейної колекції. Насправді, як виявилось, маємо справу з «замаскованим» зображенням. Якщо розвернути підвіску на 180 градусів, то побачимо фігуру сидячого бородатого і вусатого чоловіка з широко розставленими, зігнутими в колінах ногами. Головою і плечима він ніби підпирає якийсь предмет, що нагадує колоди, хоча, можливо, це можна трактувати і як довге волосся персонажа (є і інші міркування). Кисть непропорційно великої правої, зігнутої в лікті руки – перед обличчям і більше нагадує трипалу рукавичку. Ліва, злегка зігнута в лікті, опущена донизу.

Перше враження – це зображення слов'янського бога (зокрема й підземного царства) Велеса, який головою тримає земну твердь імітацією якої, можливо, і є зображення в верхній частині підвіски. Однак насторожила ще одна деталь – вище центрального отвору бачимо довгу шию птаха в розкритому дзьобі якого знаходиться один із пальців лівої руки чоловіка. Над головою птаха простежується трикутник – традиційний для скандинавів-язичників символ безсмертя, який характеризує ожившу

в іншому світі жертву [2, с. 106]. Під лівою рукою чоловіка бачимо голову ще одного птаха із зімкнутим дзьобом, а над нею ще якийсь невеликий елемент зображення, який не прочитується. Ця зачіпка дозволяє пов'язати знахідку з релігійними уявленнями саме давніх скандинавів. До речі, при невеликій зміні кута огляду з'являється інше зображення – нестарого чоловіка, у якого замість бороди комірець одягу; дещо по іншому виглядає і зображення птаха. Хоча, можливо, це просто оптичний обман.

На відміну від слов'ян по скандинавській міфології незрівняно більше інформації. Сприяла цьому значно пізніша християнізація Скандинавії, а також, як зауважує автор статті в енциклопедії «Мифы народов мира», присвяченій історії їхньої релігії, «бережне зберігання дохристиянської культурної традиції (в Ісландії аж до XIII ст.)» [3, с. 284]. Зокрема, детальну інформацію по скандинавській міфології знаходимо в ісландських літературних пам'ятках ранньохристиянського часу. Це поетична «Старша Едда» - збірник міфологічних і героїчних текстів [9] і прозаїчна «Молодша Едда» - посібник поетичного мистецтва скальдів (норвезьких і ісландських поетів IX-XIII ст.) [4]. В XIII ст. його склав Сноррі Стурлусон. В ньому – зразки поезії скальдів (починаючи з IX ст.), розшифровка міфологічних і алегоричних текстів (кеннінгів). Огляд самої міфології є в складеній Сноррі історичній хроніці «Хеймскрінгла» («Круг земний»), де викладена історія норвезьких і шведських королів. Отож, послуговуючись згаданою енциклопедією бачимо, що в скандинавській міфології є дві групи богів - аси (яких очолює Один) і вани. Основна група богів – аси, протиставлена ванам, а також велетням (йотунам), карликам (цвергам) і нижчій групі жіночих божеств – дисам, норнам, валькіріям. Є ще нижча категорія – альви (духи). Аси живуть в небесному поселенні Асгарді. В «Молодшій Едді» перераховано 12 асів: Один, Тор, Нйорд, Тюр, Брагі, Хеймдалль, Хйод, Відар, Валі, Ульь, Форсеті, Локі. Крім них ще названі Бальдр і Фрейр, як сини Одіна і Нйорда, але сини Магні і Моді не згадані, як і Хьонір. А те, що згадані вани Нйорд і Фрейр, а Хьонір ні, пояснюється тим, що в результаті війни між асами і ванамі перші два стали заложниками асів, а третій, навпаки, ванів.

Перераховано 14 богинь: Фрігг, Сага, Ейр, Гевьон, Фулла, Фрейя, Сйовн, Ловн, Вар, Вйор, Сюн, Хлін, Снотра, Гна. Згадується також Соль і Біль; до богинь причислені Йорд і Рінд, часто згадується Сів – жінка Тора, Ідун – жінка Брагі, Скаді – дочка велетня, Ерд – мати Тора, Рінд – мати Валі, Герд – жінка Фрейра, Нанна – Бальдра, Сігюн – Локі.

Вани – невелика група богів родючості. Їм властиві чаклунство та пророчий дар. Серед них Нйорд і його діти Фрейр і Фрея. Війна ж між асами і ванамі виникла після того, як асів відвідала чаклунка від ванів Хейд. Аси її вбили, тричі спалювали і щоразу вона відроджувалась. Вважається,

що міф про цю війну – це відображення боротьби культів місцевих і прийшлих племен. В результаті цієї війни вани були асимільовані асами.

Кожен з богів мав, так би мовити, «спеціалізацію». Наприклад, Тор – громовик з військовими і аграрними функціями, основний борець з велетнями і світовим змієм; Тюр – покровитель військових поєдинків; Нйорд – бог родючості, моря і судноплавства; Локи – посередник між богами і велетнями. А богиня Ідун – один із варіантів богині родючості, володарка чарівних золотих «молодильних» яблук, завдяки яким боги зберігають вічну молодість. Її та яблука викрав велетень Тьяцці, а врятував Локи. Подібний міф пов'язаний також з Одіном та стосується добування ним меду поезії. Одін – в скандинавській міфології верховний бог, уособлення духовної влади і мудрості. Перетворення Одіна в небесного і верховного бога пов'язано як з зміцненням військових союзів, так і з змінами в уявленнях про загробне життя, коли на небо було перенесене царство мертвих для воїнів, які загинули в бою. Цей військовий рай називається вальхала. Про Одіна відомо багато подробиць – що він син Бора (його брати Вілі і Вйе) та Бестли, дочки велетня Бйольторна, жінка його – Фрігг, а син їх – Бальдр, а від «коханок» - Рінд і Грід – сини Валі і Бідар. Тор – теж син Одіна. Одін виступає під багаточисленними іменами: Альфйодр («Праотець»), Ігг («Страшний») тощо. Відомі і назва місця проживання Одіна, назва житла і трону.

Важлива риса (в контексті даної знахідки), що Одін має риси хтонічного демона – йому прислужують хтонічні звірі – вовки Геррі і Фрекі («Жадний» і «Прожерливий») та ворони Хугін і Мунін («Думаючий» і «Пам'ятаючий»). Ці ворони літають над світом і повідомляють Одіну про все, що вони бачать. Петлі на шиях вказують на їх зв'язок з Одіном, оскільки він – бог повішених.

Військова дружина Одіна – загиблі воїни (ейхорії), які помирають і знову воскресають для нових битв. Одін – бог військової долі, покровитель героїв, в т. ч. – Сігмунда і Сігурда. Одін сам себе приніс в жертву і 9 днів висів на світовому дереві – ясені Ігдрасіль. Вгамував спрагу священним медом з рук свого діда – велетня Бйольторна і отримав від нього руни – носії мудрості. Мед, який він здобув у велетнів, інколи називають медом поезії. Тому Одін ще й бог поезії, покровитель скальдів. В змаганні у мудрості Одін перемагає наймудрішого велетня Вафтрудніра. Важливий момент – Одін разом з іншими синами Бора бере участь в піднятті землі з первісного світового океану, облаштовує Мідгард (місце проживання людей), знаходить і оживляє праобрази перших людей Аска і Ембля.

Отож, чи не це символічне зображення земної тверді ми бачимо у верхній частині підвіски? Це другий елемент (перший – птах), який дозволяє пов'язати зображення чоловіка саме з Одіном. Хоча і

в язичницькому пантеоні слов'ян супутниками сонячного божества (функцію якого виконував Дажьбог) були грифони [5, с. 157], однак на користь скандинавів свідчить ніби комірець на шії птаха (петля?), оскільки, Один – бог повішених. Правда, є і сумніви – так як один із пальців лівої руки персонажа – в дзьобі птаха, а в скандинавській міфології є інформація про «пожирача трупів» Хресвельга, який у вигляді орла сидить «біля краю небес». Від помаху його крил виникає вітер. Згадується він у «Пророцтві Вельви» при описі загибелі богів.

Мидосить поверхово подали інформацію з історії скандинавської релігії, зафіксованої в багаточисленних подробицях як імен, так і подій, завдяки (повторимось) досить пізній християнізації Скандинавії. Припускаємо, що такою ж детальною була й історія вірувань давніх слов'ян, яка в умовах відсутності писемності передавалась в усній традиції волхвами. Однак після того, як у 988 р. країна на угоду тодішній правлячій еліті була репресована за релігійною ознакою, після ліквідації жерців-волхвів ці знання були втрачені. Натомість ми з багатьма подробицями (наприклад, «усікнення і віднайдення голови», «обрізання» і навіть «зачаття» і т. д., і т. п.) почали вивчати історію іншого народу. В цьому нічого поганого, от коли б ще так деталізовано знати власну.

Ну, а датувати нашу знахідку доводиться за аналогіями із археологічних пам'яток Росії (зокрема, Гнездовських курганів на Дніпрі, недалеко від Смоленська), оскільки, невідоме точне місцезнаходження знахідки, неясно чи походить вона із археологічного об'єкту (поселення, могили) чи просто «згуба» [8, с. 281] (іл. 2). Полегшує датування давно встановлений науковцями факт, що в результаті процесу асиміляції скандинавські старожитності зникають повсюдно в Східній Європі на початку XI ст. [6, с. 177; 1, с. 393].

Оскільки знахідка датується X ст., то можна було б припустити, що це свідчення походу князя Володимира Святославовича на хорватів у 992 р., в результаті якого був зруйнований Плісенськ. У цій військовій операції брали участь і воїни із Скандинавії [10, с. 10-11].

До скандинавських артефактів можна віднести і модель залізної сокирки, виявлену в минулому році на слов'яно-руському поселенні в селі Грем'яче (іл. 3). В слов'янському язичництві сокира була символом Перуна. Але на користь варягів свідчить круглий отвір знахідки – такі сокирки служили підвісками до шийних гривен (надівались на саму прикрасу) і називались «молоточками Тора» та виготовлялись, як і гривни, з заліза, оскільки Тор був ще й покровителем ковальства (іл. 4). В орному шарі поселення виявлено і передано у фонди заповідника 36 залізних наконечників стріл, в т. ч. одне так зване «гнездовського типу» [13], хоча, зрозуміло, що не всі знахідки стали музейним надбанням

(для порівняння – на слов'яно-руському поселенні в селі Дорогобуж з потужним (до 2 метрів) культурним шаром за 17 років археологічних розкопок знайдено 65 наконечників [7, с. 105], а в ході розкопок останніх років у місті Острозі – всього кілька). На поселенні в селі Грем'яче також було знайдено і деякі предмети спорядження воїнів і коней: стремена, вудила, псалії, остроги (одна з них орнаментована) [13]. Можливо, тут існував дружинний табір, а серед дружинників могли бути найманці з Скандинавії. Хоча, можливо, ці речі могли потрапити сюди і результатом торгівельних зв'язків, (однак, В. Петрухін вважає, що речі пов'язані з культом і етносом навряд чи могли призначатися для міжнародної торгівлі) [6, с. 176].

Як би там не було, на карті пам'яток, де знайдені скандинавські речі X-XI ст. крайньою західною точкою був зазначений київський некрополь [1, с. 407]. Наші знахідки – ще один маленький штрих до маловивченої історії нашого краю в слов'яно-руський час.

Джерела та література

1. Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – 432 с.
2. Кулаков В. И. Птица-хищник и птица-жертва в символах и эмблемах IX-XIII веков// Советская археология. – 1988. – №3. – С. 106-117.
3. Мелетинский Е. М., Гуревич А. М. Германо-скандинавская мифология//Мифы народов мира. – М., 2003. – С. 284-292.
4. Младшая Едда. Перевод О. А. Смирницкой. – Ленинград, 1970.
5. Орлов Р. С. Художественный металл Чернигова (семантика оковки из Черной могилы)// Чернигов и его округа в IX-XIII веке. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 152-175.
6. Петрухин В. Я. Об особенностях славяно-скандинавских этнических отношений в раннефеодальный период (IX-XI вв.)//Древнейшие государства на территории СССР. – 1981. – М.: Наука, 1983. – С. 174-181.
7. Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. – Рівне, 1996. – 248 с.
8. Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII веке//Археология СССР. – М., 1982. – 328 с.
9. Старшая Едда. Древнеисландские песни о богах и героях/Перевод А. И. Корсуна. – Москва-Ленинград, 1963.
10. Федечко Н. Пліснеськ – загадкове місто Великої Хорватії//– Історія плюс. – 2018. – № 1 (50). – С. 10-11.
11. Фонди ОДКЗ. – КН-40958.
12. Фонди ОДКЗ. – КН-40006-40028, КН-40383-40388, КН-40730-40755.
13. Чернецов А. В. О языческой дружинной культуре Черниговщины//Чернигов и его округа в IX-XIII веке. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 143-152.

Іл. 1. Підвіска з зображенням Одіна з села Межирічі.

Іл. 2. Підвіска з зображенням Одіна. Росія (Курська або Володимирська обл.).

Іл. 3. Модель сокирки із слов'яно-руського поселення в с. Грем'яче.

Іл. 4. Залізна гривна з модельками сокир. Гнездово. Курган №15.